

**LA PRESENCIA DE DONES PIONERES EUROPEES
EN EL CAMP PSICOLÒGIC**
**LA PRESENCIA DE MUJERES PIONERAS EUROPEAS
EN EL CAMPO PSICOLÓGICO**
*PRESENCE OF PIONEERING EUROPEAN WOMEN
IN THE PSYCHOLOGICAL FIELD*

*Rosa Sos Peña**

DOI: 10.7203/anuari.psicologia.19.1.13

Resum

En aquest treball es revisa la participació de dones pioneres europees en el camp psicològic, amb l'objectiu d'analitzar la seua aportació al desenvolupament de la disciplina, al llarg del segle XX i principis del XXI. Per això, de les fonts de la bibliografia que ofereix Benjamin, en 1980, s'han seleccionat set dones nascudes a Europa, en el segle XIX. I a partir d'una metodologia bibliomètrica s'ha examinat la informació del *Social Sciences Citation Index –SSCI–*, des de 1900 fins a 2016. Els resultats indiquen que les pioneres dones europees, psicoanalistes, psiquiatres i psicòlogues, han obtingut un alt nombre de citacions al llarg del temps. El temes en què les seues obres apareixen citades estan relacionats principalment amb el tractament de pacients depressius i esquizofrènics, en la mesura que les revistes pertanyen a l'àmbit de la psiquiatria, la psicoanàlisi i la Psicologia clínica. En conclusió, l'anàlisi de citacions mostra la seua aportació a la història de la psicologia.

Paraules clau: Dones psicòlogues pioneres europees, història de la psicologia, Psicologia de la dona, bibliometria.

Resumen

En este trabajo se revisa la participación de mujeres pioneras europeas en el campo psicológico, con el objetivo de analizar su aportación al desa-

* Departament de Psicologia Bàsica, Clínica i Psicobiologia. Facultat de Ciències Humanes i Socials. Universitat Jaume I de Castelló. Adreça electrònica: <sos@psb.uji.es>.

rrollo de la disciplina, a lo largo del siglo XX y principios del XXI. Para ello, de las fuentes de la bibliografía que ofrece Benjamin, en 1980, se han seleccionado siete mujeres nacidas en Europa, en el siglo XIX. Y a partir de una metodología bibliométrica se ha examinado la información del Social Sciences Citation Index, –SSCI–, desde 1900 hasta 2016. Los resultados indican que las pioneras mujeres europeas, psicoanalistas, psiquiatras y psicólogas, han obtenido un alto número de citas a lo largo del tiempo. Los temas en que sus obras aparecen citadas están relacionados principalmente con el tratamiento de pacientes depresivos y esquizofrénicos, en tanto que las revistas pertenecen a la psiquiatría, psicoanálisis y psicología clínica. En conclusión, el análisis de citas muestra su aportación a la historia de la psicología.

Palabras clave: Mujeres psicólogas pioneras europeas, historia de la psicología, Psicología de la mujer, bibliometría.

Abstract

In this paper, the participation of the pioneering European women in the psychological field is reviewed. The aim of this study is to analyse their contribution to development on the discipline, at the end of the twentieth century and at the start of the twenty first century. For this purpose, using the Benjamin bibliography, in 1980, it has been selected seven women born in Europe in XIX century. Through a bibliometric methodology it has selected the information of the Social Sciences Citation Index –SSCI–, from 1900 until 2016. The results indicate pioneer European women, psychoanalysts, psychiatrists, and psychologists have received a high number of citations along the years. The topics of their works which appear quoted are fundamentally related with schizophrenic and depressive treatments, since journals belong to psychiatry, psychoanalysis and clinical psychology fields. In conclusion, the analysis of citations indicates their contribution to psychology history.

Key words: Pioneers European psychologist's women, history of psychology, psychology of women, bibliometric.

Introducció

La Psicologia a Europa va començar al final del segle XIX, època en què les universitats van dur a terme un període d'expansió. En aquell temps, a Alemanya, Wundt va establir el primer laboratori de psicologia, l'any 1879, a la Universitat de Leipzig, i a conseqüència d'aquest fet es va iniciar la Psicologia institucionalitzada. En el seu laboratori van investigar nombrosos alumnes, com ara James McKeen Cattell, Edward B. Titchener, Granville Stanley Hall o William James. Tots ells van participar en la institucionalització de la disciplina als Estats Units (Ash i Woodward, 1987).

A partir de llavors es van fundar altres laboratoris a Alemanya. Fins allí es van traslladar diverses pioneres dones nord-americanes a investigar, com ara Ladd-Franklin, Lillian Martin, Margaret Smith i Eleanor Gamble, que van experimentar en el laboratori de Müller a Göttingen. Al seu torn, Kate Gordon va estar en el laboratori de Külpe a Würzburg i Ethel Puffer en el de Münsterberg (Woodward i Ash, 1982).

La història de la Psicologia ha sigut una construcció social d'homes psicòlegs (García Dauder, 2010; Giménez, 2007; Sos Peña, 2012), mentre que les dones han romàs invisibles en la disciplina. Elles han sigut àmpliament excloses de l'àmbit psicològic, donat que la seua contribució no ha sigut reconeguda i no han tingut visibilitat. No obstant això, des de finals del segle XIX, les dones han contribuït a la construcció de la Psicologia (Furumoto 1985; García Colmenares, 2011; Martí-Vilar i Palma Cortés, 2010; Scarborough i Furumoto, 1986; Sos Peña, 2015b).

En aquella època la destinació ideal de la dona era el matrimoni i la maternitat. El seu lloc continuava sent la llar i si pretenien treballar o estudiar trobaven barreres socials en l'ocupació i l'educació. El context social va influir en la trajectòria acadèmica i professional d'aquelles dones (Ferrer Pérez i Bosh Fiol, 2012; Russo i O'Connell, 1980; Stevens i Garner, 1982).

Fins i tot alguns pensaven que l'ocupació de les dones en la docència podia tindre males influències en l'educació dels joves anglesos. No obstant això, a pesar de les dificultats, van començar a estudiar (Kurzweil, 1998). A la Universitat de Zuric, la primera dona que va estudiar ho va fer en el curs 1843/44. A Alemanya, en 1895, les dones que volien accedir a la universitat, havien de demanar permís al rector i eren informades que en classe serien l'única dona. En 1901, la Universitat de Baden en va permetre l'assistència. Poc de temps després, la major part de les universitats alemanyes els van obrir les portes. A Viena, en Medicina, en 1907, només van ser admeses set dones, entre elles Helene Deutsch.

En la segona dècada del segle XX, Franziska Baumgarten-Tramer (1883-1970) va rebre el seu doctorat en 1917 i va ser una rellevant psicòloga industrial. En 1927 Bluma Zeigarnik (1901-1988) va obtenir el seu doctorat a la Universitat de Berlín. L'any següent, Maria Rickers-Ovsiankina (1898-1993) es va graduar a la Universitat de Giesen. Ambdues van investigar amb Kurt Lewin. I Tamara Dembo en 1930 a la Universitat de Berlín. Al seu torn, Marie Jahoda va obtenir la seua graduació a la Universitat de Viena, en 1932 (Sprung i Sprung, 1996).

Després de la Primera Guerra Mundial i la postguerra, i, a conseqüència de la depressió econòmica que va provocar, molts autors i autores europeus van haver d'emigrar als Estats Units per fugir del nazisme. Entre els psicòlegs i psi-

còlogues jueus, van destacar: Helene Deutsch, Karl Bühler, Charlotte Bühler, Kurt Koffka, Kurt Lewin, Frieda Fromm-Reichmann (1889-1957), Therese Benedek (1892-1977), Eugenia Hanfmann (1905-1983), Else Frenkel-Brunswich (1908-1958), Hedda Bolgar (1909-2013), Marie Jahoda (1907-2001), Margaret Mahler (1897-1985) i Karen Horney. Van emigrar als EUA i es van adaptar a la Psicologia nord-americana.

L'objectiu del present treball és analitzar l'aportació de les dones europees al desenvolupament de la disciplina al llarg del segle XX i principis del XXI. Encara que s'ha publicat molta literatura sobre les primeres psicòlogues als Estats Units, no s'ha trobat massa informació sobre les pioneres dones psicòlogues europees. La selecció d'autores que es relaciona no pretén ser exhaustiva, se centra en aquelles que han sigut citades en el *Social Sciences Citation Index* –SSCI–, durant el període estudiat.

Metodologia

En el present estudi s'analitza la participació de diverses primeres dones psicòlogues europees en el desenvolupament de la psicologia. De les fonts de la bibliografia que ofereix Ludy T. Benjamin en l'eixida especial del *Psychology Women Quarterly* (1980), que inclou dones que han contribuït significativament a la Psicologia; del total de les seixanta dones que hi apareixen, s'han seleccionat les nascudes a Europa, en el segle XIX: Franziska Baumgarten-Tramer, Charlotte Bühler, Helene Deutsch, Frieda Fromm-Reichmann, Eileen J. Garrett, Karen Horney, Susan Isaacs, Melanie Reizes Klein i Maria Montessori (Benjamin, 1980). Per mesurar la seua influència en el camp, a partir d'una metodologia bibliomètrica, que utilitza tècniques objectives i quantitatives per a l'anàlisi de la literatura científica, a més d'altres mètodes qualitius, s'ha elaborat una base de dades bibliogràfiques a partir del *Web of Science, Social Sciences Citation Index*, des de 1900 fins a 2016 (Hicks, Wouters, Waltman, de Rijcke i Rafols, 2015; Kessler, 1963; Myers, 1970; Thomson Reuters, 2015; Wouters i al. 2015).

En el camp «Autor» s'han buscat les set autores en el seu àmbit temàtic. I els indicadors estudiats han sigut els següents:

Les obres publicades de les autores estudiades per a trobar la seua productivitat.

Les citacions rebudes, obres més citades, per a conèixer el seu impacte i les seues obres de més influència.

També hem trobat els autors més citadors, les seues principals àrees d'investigació i les revistes més citadores per a conèixer els autors que més citen les autores, els seus camps d'investigació i les publicacions més utilitzades.

I de les set autores hem examinat, de les seues obres més citades, els articles relacionats, autors i revistes més relacionades per a esbrinar els articles que comparteixen referències amb l'obra buscada i conèixer els autors que investiguen la seua mateixa temàtica, així com les publicacions.

Resultats

Les dones pioneres europees

En el SSCI (1900-2016), de les nou dones europees seleccionades, set d'elles apareixen, encara que no hi figuren dues (Eileen J. Garrett, 1893-1970 i Maria Montessori, 1870-1952). Així, Eileen J. Garrett (1893-1970), d'Irlanda, coneguda mèdium, es va dedicar als fenòmens paranormals. I Maria Montessori, pedagoga italiana, de gran repercussió en educació. Si considerem el seu país d'origen, tres dones són nascudes a Alemanya, dues a Polònia, una a Gran Bretanya i una a Àustria. Encara que la major part va haver d'emigrar als Estats Units fugint del nazisme, com ara Helene Deutsch, Charlotte Bühler, Frieda Fromm-Reichmann i Karen Horney, que es van desplaçar als EUA i es van integrar en la Psicologia nord-americana.

Les set dones han publicat 77 obres, amb una mitjana anual de 0,66 obres. Mentre que el total de citacions que reben és de 998, amb una mitjana anual de 8,53 citacions, un valor alt que és semblant a les 962 citacions i una mitjana anual de 8,36 citacions que obtenen les primeres dones nord-americanes (1900-2014) (Sos Peña, 2015a) –taula 1–.

Segons observem a la taula, d'entre les autores pioneres europees, la més productiva és Charlotte Bühler, amb 28 obres, seguida de Susan Isaacs, Helene Deutsch, Frieda Fromm-Reichmann, Melanie Klein, Karen Horney i Franziska Baumgarten-Tramer, respectivament.

Per la seua banda, l'autora més citada és Frieda Fromm-Reichman, que assoleix 585 citacions, les quals signifiquen el 58,62% de les citacions, més del triple que la segona més citada, seguida de Charlotte Bühler, Helene Deutsch, Melanie Klein, Franziska Baumgarten-Tramer, Karen Horney i Susan Isaacs –taula 1–. Entre les quatre autores més citades, sumen més del 98% de les citacions –98,60%–. Si considerem el nombre mitjà de citacions per publicació, de nou el valor que obté Frieda Fromm-Reichmann –65–, és quatre vegades major que el de la següent, Melanie Klein, –15,86–, seguit del nombre mitjà d'Helene Deutsch, Charlotte Bühler, Franziska Baumgarten, Karen Horney i Susan Isaacs (taula 1, figura 1).

TAULA 1

Obres publicades i citacions que reben les dones pioneres europees (SSCI, 1900-2016)

Psicòloga	Obres	Citacions	Citacions Obres	% Citacions	% AC Citacions	País naixement	Àmbit
Frieda Fromm-Reichmann (1889-1957)	9	585	65	58'62	58.62	Alemanya	Psiquiatria
Charlotte Bühler (1893-1974)	28	157	5'61	15'73	74.35	Alemanya	Psicologia
Helene Deutsch (1884-1982)	10	131	13'1	13'13	87.48	Polònia	Psicologia
Melanie Klein (1882-1960)	7	111	15'86	11'12	98.60	Àustria	Psicologia
Franziska Baumgarten-Tramer (1883-1970)	2	9	4'50	0'90	99.50	Polònia	Psicologia
Karen Horney (1885-1952)	4	4	1	0'40	99.90	Alemanya	Psicologia
Susan Isaacs (1885-1948)	17	1	0'06	0'10	100	Gran Bretanya	Psicologia
Total	77	998		100			

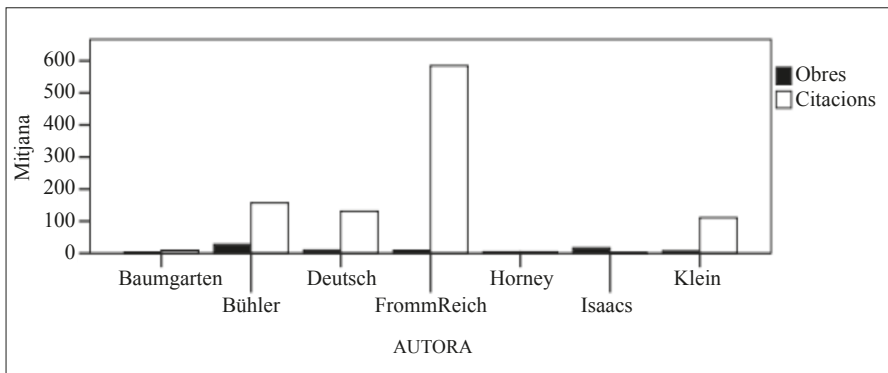

Figura 1. *Obres publicades i citacions que reben les dones pioneres europees (SSCI, 1900-2016).*

Com indiquen les dades obtingudes en aquest article, destaca que l'autora més citada siga de l'àmbit de la psiquiatria i el de les altres dones, la psicologia. Ella ha publicat en revistes de Psiquiatria d'un índex d'impacte major que el que

obtenen les altres dones en publicacions de psicologia. Així, From-Reichman publica huit articles en *Psychiatry*, factor d'impacte de 2.397 (*Journal Citation Report*, any 2016); mentre que la segona més citada, Bühler, publica diversos articles en revistes de menor impacte com el *Journal of Humanistic Psychology*, factor d'impacte de 0.689 (*Journal Citation Report*, 2016).

En l'evolució de les citacions per anys, s'observen diferents pics, que ocasionen oscil·lacions, amb increments i baixades. Els més pronunciats són de l'any 1971 –25 citacions–, en el qual es va produir un augment de les publicacions sobre el tema. En 1982 –24 citacions– i 1984 –28 citacions–, en els quals es van publicar números especials sobre la història de la Psicologia de la dona. No obstant això, de 1900 a 1928 no reben citacions, tampoc en 1931, 1932, ni en els anys de 1935 a 1938 –figura 2–.

Si s'analitza la distribució de citacions per quatre períodes, es pot diferenciar el primer –1900-1939–, a partir de la dècada dels anys vint, que és quan comencen a aconseguir citacions –1921-1939–. Les dones europees aconseguïxen set cites, amb una mitjana anual 0.17 cites, el més baix, perquè en aquell temps algunes autores encara no havien començat a publicar.

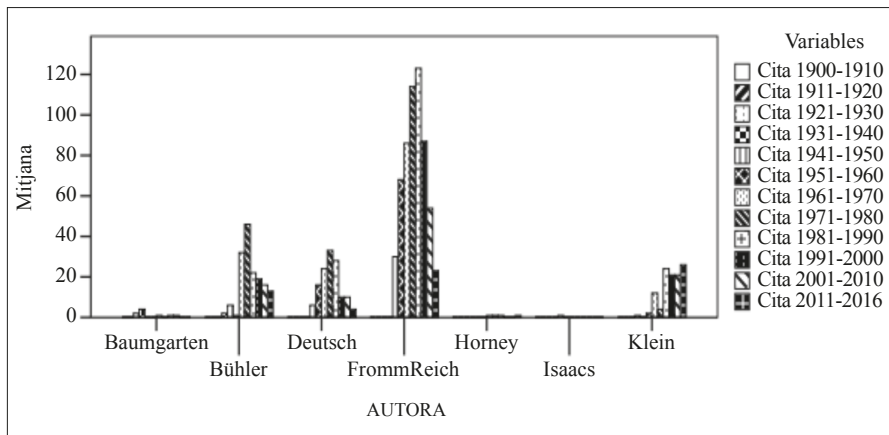

Figura 2. Evolució de les citacions de les dones pioneres europees (SSCI, 1900-2016).

En un segon període, de 1940-1969, es produeix un increment de citacions, reben 269 citacions, amb una mitjana anual de 8.97 citacions. A partir dels anys seixanta va haver-hi un augment en l'interès dels historiadors cap a l'aportació de les dones al desenvolupament de la psicologia. En aquell temps, va tindre lloc un increment en la investigació sobre el tema, es van publicar llibres, articles, comunicacions a congressos, tes, etc.

En l'interval de 1970-1989, les dones europees aconseguiren 402 citacions i una mitjana anual de 20,1 citacions, el més alt. En la dècada de 1970 a 1980 la Psicologia de la dona es va convertir en un camp multidisciplinari. I en 1973 es va crear la «Division 35» de l'APA, *Society for the Psychology of Women*, que junt amb altres associacions es van dedicar a recolzar l'estatus de la dona i es van editar diverses revistes, com en 1976, el *Psychology of Women Quarterly*, el *Psychology of Women Newsletter* i una col·lecció de llibres, la «Division 35 Books». A més, va tenir lloc la publicació de números especials de revistes sobre Psicologia de la dona (Barberá i Cala, 2008; Russo i Denmark, 1987).

Al seu torn, en el quart, de 1990 a 2016, les dones europees aconseguiren 320 citacions, s'aprecia un notable descens respecte a l'anterior, amb una mitjana anual d'11 citacions –figura 2 i taula 2–. En aquest període, l'apogeu de la investigació sobre aquesta qüestió descendeix. Si bé, hi ha una tendència a mantindre el nombre de citacions al llarg del temps. En els anys noranta la Psicologia de la dona va aconseguir la consolidació de la disciplina (Rossiter, 1982). En 1991 la revista *Psychology of Women Quarterly* va dedicar un número especial a la història de la Psicologia de la dona (Fancher i Rutherford, 2012; O'Connell i Russo, 1991; Marecek, 2001; Unger, 1983).

A Europa, en les primeres dècades del segle XX, la psicoanàlisi tenia un gran prestigi. Al final de la Primera Guerra Mundial els psicoanalistes van ajudar a rehabilitar milers de soldats neuròtics. En la Segona Guerra Mundial els freudians van cooperar amb les forces armades, en què controlaven la divisió psiquiàtrica i intentaven curar els soldats de fatiga de batalla, depressió i per a mantindre la moral a aquells que tornaven al front. Després de la guerra, el govern va donar suport a tota la investigació que poguera alleujar els símptomes emocionals relacionats amb la guerra. Entre les pioneres dones europees trobem que la majoria va pertànyer al moviment psicoanalista (Caine i Sluga, 2000; Kristeva, 2001; Kurzweil, 1998).

Dins de l'aproximació psicoanalítica, l'autora més citada és Frieda Fromm-Reichmann, que va nàixer a Alemanya i va estudiar medicina en la Universitat de Königsberg. La seua tesi va tractar sobre els canvis en la pupil·la en esquizofrènic, dirigida per Kurt Goldstein. Poc després, va treballar en el *Neurological Institute of Frankfurt*, de 1914 a 1918. A més, va ser membre de la *German Psychoanalytic Society*. Es va casar amb Eric Fromm en 1926 i anys després, en 1935, va emigrar a Nova York, on es va incorporar al *Chesnut Lodge Sanatorium*, a Maryland, i va aplicar la tècnica psicoanalítica a malalts esquizofrènic. En 1952 va rebre el premi *Adolf Meyer* per la seua contribució a l'aplicació de la psicoteràpia amb pacients psicòtics i va ser premiada com a membre de prestigi en el *Stanford Center for Advanced Study in the Behavioral Sciences*, de 1955-1956. En la seua obra més citada, titulada: *An Intensive Study of Twelve*

Cases of Manic-Depressive Psychosis, publicada en 1954, aporta avanços en teràpia psicoanalítica amb psicòtics. Es tracta d'un estudi intensiu de dotze casos de psicosi maníaca depressiva en el qual es revisa un informe de l'*Office of Naval Research*, on analitzava el caràcter maniacodepressiu i la influència del patró d'interacció del pare, xiquets, família i comunitat (Cohen, Baker, Cohen, Fromm-Reichmann i Weigert, 1954).

En aquesta mateixa perspectiva, continuadora de la teoria de Freud, Helene Deutsch va aconseguir ser directora del *Vienna Psychoanalytic Institute* i una figura molt reconeguda en l'àmbit psiquiàtric de Viena. En 1934, es va traslladar als Estats Units a causa de la pressió del nazisme i es va establir a Boston. Alguns anys després, en 1944, en els temps de la Segona Guerra Mundial, va escriure el llibre titulat: *The Psychology of women*, publicat en dos volums, en 1945, que tracta sobre la dona i la maternitat. Va seguir la teoria de Freud en la seua concepció de la dona, i va mencionar la sublimació de l'instint maternal i també que la dona té tendència al masoquisme per la seua biologia. No obstant això, s'oblidà del condicionament social (Horney, 1935: 241). En la seua obra més citada: *Some psychoanalytic observations in surgery*, ofereix nombroses observacions psicoanalítiques sobre pacients a punt de sotmetre's a cirurgia. Tracta sobre les reaccions psíquiques als procediments quirúrgics, sobre la Psicologia del pacient i la seua neurosi en la situació psicològica que precedeix a l'operació. Alguns casos pateixen una reacció de xoc psíquic i com a conseqüència pateixen una neurosi traumàtica. El pacient pot experimentar símptomes com ara atacs d'ansietat, irritabilitat, malsons, etc. (Deutsch, 1942).

Al seu torn, Karen Horney (1885-1952), va qüestionar la psicoanàlisi de Freud. A Alemanya, va assistir a l'escola de medicina i va obrir una clínica privada a Berlín, en 1919, i posteriorment va arribar a ser una figura important en el *Berlin Psychoanalytic Institute*. En 1932 es va traslladar als EUA, a Chicago, i posteriorment a Nova York, en 1936. En les seues obres va emfatitzar la importància de l'impacte cultural en el desenvolupament individual, que porta al canvi cap a la Psicologia del *jo*. Més tard va fundar, en 1941, l'*Association for the Advancement of Psychoanalysis*, junt amb Clara Thompson, Eric Fromm i Harry Stack Sullivan. Així mateix, va ser directora associada del *Chicago Institute of Psychoanalysis*. En la seua obra més citada, *Agression and culture –tribute and reflections on Freud death and destructive forces–*, de 1960, critica l'instint de mort i destrucció de Freud. I argumenta que la cultura pot condicionar les persones a ser neuròtiques, per les dificultats que han de viure, principalment en les experiències de la infància que no han pogut superar-les. La neurosi està produïda no per conflictes entre l'allò, el *jo* i el *superjó*, sinó per conflictes entre l'individu i el medi. Ella va concloure que els factors socials podien ser tan importants com els biològics en el desenvolupament de tots els xiquets (Horney, 1960; Kurzweil, 1998).

En la mateixa aproximació psicoanalítica, Melanie Klein va seguir els principis de Freud, però va introduir una nova perspectiva en l'estudi de l'inconscient. Va néixer a Viena, de família jueva, va intentar estudiar medicina, però no va arribar a iniciar la carrera. A la Universitat de Viena va assistir a cursos d'art i d'història, fins que es va casar amb 21 anys. Va acudir a la psicoanàlisi per una necessitat personal: primerament es va analitzar amb Ferenczi i ho va completar amb Abraham. En 1919 va acabar els seus estudis sobre la psicoanàlisi de xiquets. A Londres, va mantindre diferències amb Sigmund i Anna Freud, que va culminar amb la *Great controversial discussions of the British Psychoanalytical Society*. En 1932 va publicar el llibre *The psycho-analysis of children*, que va tindre una gran transcendència. Per mitjà de la tècnica del joc va estudiar l'inconscient dels xiquets, per comprendre'n la vida mental. Melanie Klein es va centrar en la neurosi psíquica del dolor en el procés de separació, en el dany psíquic causat pel trauma de naixement. La seua obra més citada: *Our adult world and its roots in infancy*, emfatitza la importància dels conflictes psíquics primerencs en relació amb els objectes externs –vida ordinària– i els objectes interns –fantasies inconscients ocasionades per la realitat subjectiva– (Klein, 1959; Kristeva, 2001).

Susan Isaacs (1885-1948) va expandir les teories de Freud i Klein, coautora amb Melanie Klein, i les dues van publicar sobre els desenvolupaments en psicoanàlisi. Va aconseguir un *First* en Filosofia i va ser premiada com a alumna a la Universitat de Cambridge, on va estudiar una Psicologia pràctica i científica. Posteriorment, va impartir docència en un Col·legi de Darlington. Més tard va passar a treballar com a professora de lògica i filosofia en el *Department of Manchester University*. A Londres, va conèixer J. C. Flugel, que li va ensenyar la psicoanàlisi freudiana. A la Universitat de Londres va ser tutora de Psicologia i també va impartir classes de Psicologia i vida en la *Workers Educational Association*. En 1923 va ser triada per la *British Psycho-Analytic Society*. Més tard, es va incorporar com a docent en la *Malting House Garden School*, a Cambridge, que va arribar a dirigir, i on va estudiar el desenvolupament intel·lectual i social del xiquet. En aquell centre es va dedicar a observar el xiquet en el seu medi natural, mentre jugava, i qüestionava el mètode experimental de Piaget, que pot inhibir el procés intel·lectual del xiquet (Isaacs, 1930; Willan, 2011). Posteriorment, va treballar en el *Department of Child Development*, a la Universitat de Londres, entre 1933-1943. En la seua obra més citada: *The mental hygiene of the pre-school child*, tracta sobre les dificultats per a previndre la neurosi en els xiquets i assenyalava que l'origen de la neurosi està en la primera infància (Isaacs, 1928). Va fer una important contribució a la teoria de l'aprenentatge.

Des d'una perspectiva diferent, Charlotte Bühler, que va néixer a Alemanya, va estudiar en les universitats de Friburg, Kiel, Berlín i Munic. Després

de finalitzar els seus estudis, va iniciar la seua tesi, sota la direcció de Külpe, sobre el pensament humà, i la va continuar sota la supervisió de Bühler, amb el qual va contraure matrimoni. Finalment, va el seu treball en 1918 a la Universitat de Munic. En 1923 es va traslladar a Viena; més tard, en 1938, va haver de partir per raons polítiques a Anglaterra i després a Noruega. En 1940, fugint del nazisme, va emigrar a Minnesota, als Estats Units, on va impartir classes de Psicologia i va estudiar la vida humana. Posteriorment, es va traslladar a Califòrnia, allí va treballar en el *County General Hospital*, de Los Angeles, investigant la conducta dels primers anys de vida. Ella és autora d'un test, *The Bühler Baby Test*, una tècnica projectiva que ens permet conèixer més sobre el xiquet i serveix per a diagnosticar les dificultats emocionals. En la seua obra més citada: *Course human life as a psychological problem*, de 1968, analitza la vida humana des de la perspectiva de la Psicologia humanista. A partir de l'estudi de 202 biografies, estadístiques i entrevistes, ofereix una teoria model del desenvolupament humà. Moltes d'aquestes vides pareixen tindre una coherència interior que segueix un principi integrador unificador, el d'intencionalitat (Bühler, 1968).

Des d'una diferent aproximació, Franziska Baumgarten (1883-1970), va nàixer a Polònia, de família jueva, va començar a estudiar, en 1905, a la Universitat de Cracòvia i va continuar a la Universitat de París, Universitat de Bonn i a la Universitat de Berlín. En 1910, va llegir la seua tesi sobre la teoria de coneixement de Maine de Biran. Es va dedicar a investigar la pràctica dels tests d'aptitud vocacional, i es va especialitzar en Psicologia industrial. Va entrar com a docent a la *Universitat de Berna*, des de 1919 fins a 1954. Es va casar amb Moritz Tramer, psiquiatra infantil. La seua obra més citada és: *Why children ha't an experimental investigation of the reactions of school children of Poland to the enemy occupation?*, publicada en 1928, en la qual analitza les reaccions psicològiques a les experiències de guerra. Per a això, estudia les emocions de 700 xiquets amb estrés de guerra en la Primera Guerra Mundial, durant l'ocupació alemanya, a l'Escola de Varsòvia, en 1918. Els resultats mostren que els xiquets mostraven un alt grau d'afectació a causa de les explosions i els crits dels ferits. Així mateix, investiga les conseqüències psicològiques de la contesa i l'odi que senten els xiquets pels enemics (Baumgarten i Prescott, 1928).

Articles més citadors

En relació a les citacions, hem seleccionat els autors citadors del *Web of Science Core Collection*. El total d'autors citadors diferents és de 1413. La majoria investiga en el camp psiquiàtric i Psicologia clínica, són principalment dels Estats Units, Anglaterra i Alemanya (taula 2).

TAULA 2

Articles més citadors de les dones pioneres europees (SSCI, 1900-2016)

Psicòloga	Arts. citadors	%	% AC	Àrees principals d'investigació	País
Frieda Fromm-Reichmann	548	58.73	58.73	Psiquiatria Psicologia	EUA Alemanya
Charlotte Bühler	147	15.76	74.49	Psicologia Geriatría	EUA Canadà
Helene Deutsch	124	13.29	87.78	Psiquiatria Psicologia	EUA Anglaterra
Melanie Klein	104	11.15	98.93	Psicologia Psiquiatria	EUA Anglaterra
Franziska Baumgarten-Tramer	6	0.64	99.57	Psicologia	Alemanya EUA
Karen Horney	4	0.43	100.00	Psicologia Psiquiatria	EUA
Susan Isaacs	0	0			
Total	933	100.00			

El total d'articles citadors de les pioneres psicòlogues europees és de 933, amb una mitjana anual de 7.97 articles. L'autora que aconseguix més articles citadors és Frieda Fromm-Reichmann, amb 548 articles citadors, que suposen el 58,73% dels articles citadors. En l'altre extrem es troba Susan Isaacs amb una citació, encara que no té articles citadors en el *Social Sciences Citation Index*. Entre els deu autors més citadors emeten 73 referències, que signifiquen el 7.31% del total de citacions –figura 3–.

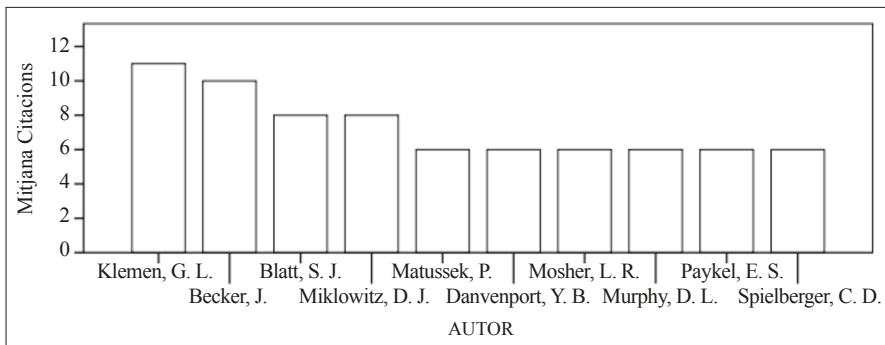

Figura 3. *Autors més citadors de les dones pioneres europees (SSCI, 1900-2016)*.

Si agrupem els deu autors més citadors per àmbits d'estudi, tots ells investiguen en el camp psiquiàtric i de Psicologia clínica. Des d'una aproximació psicodinàmica, l'autor màxim citador de les pioneres dones europees, Klerman, s'interessa pels desordres afectius i estudia l'efecte de les drogues psicotròpiques en la psicoteràpia de pacients depressius i esquizofrèncics. Al seu torn, Blatt aplica la teràpia psicoanalítica al tractament de psicopatologies com la depressió, mentre que Spielberger s'interessa pel mesurament de les emocions, ansietat, depressió, ira, i curiositat. És autor de l'inventari d'ansietat STAI, molt utilitzat en clínica, i de qüestionaris de depressió. Així mateix, Matussek, des de la psicodinàmica, aplica teràpia psicossomàtica a pacients esquizofrèncics. Al seu torn, Paykel investiga el tractament de la depressió en pacients amb desordres psiquiàtrics. I Davenport, en aquesta mateixa orientació, estudia la psicoteràpia de grup en matrimonis alcohòlics.

En el mateix camp, però des de diferent perspectiva, en l'estudi de l'esquizofrènia figuren diversos autors. Així, Becker investiga l'ansietat en les respostes dels esquizofrèncics a les seues famílies i els components de la conducta de beure alcohol.

En semblant tema, Miklowitz analitza la psicoteràpia en desordres bipolars en adolescents, i Mosher estudia nous tractaments per a l'esquizofrènia en teràpia psicossocial familiar. Murphy es dedica a investigar el tractament dels trastorns obsessivocompulsius i els afectivobipolars.

Revistes més citadores

Respecte a les publicacions dels articles citadors, el total de revistes citadores és de 340 revistes. Entre les onze revistes més citadores sumen 228 citacions, que signifiquen el 22,84 del total de citacions –figura 4–.

Entre les revistes més citadores de les dones europees destaquen algunes de psiquiatria: *American Journal of Psychiatry*, *Archives of General Psychiatry*, *Journal of Nervous and Mental Diseases*, *Psychiatry*, *American Journal of Orthopsychiatry* i *Acta Psychiatrica Scandinavica*, i altres del camp de la psicoanàlisi, com ara el *Journal of the American Psychoanalytic Association*. De l'àmbit de la Psicologia clínica, el *Journal of Abnormal Psychology* i l'*American Journal of Psychotherapy*; de l'àmbit familiar, el *Family Process*; i de l'humanista, el *Journal of Humanistic Psychology*.

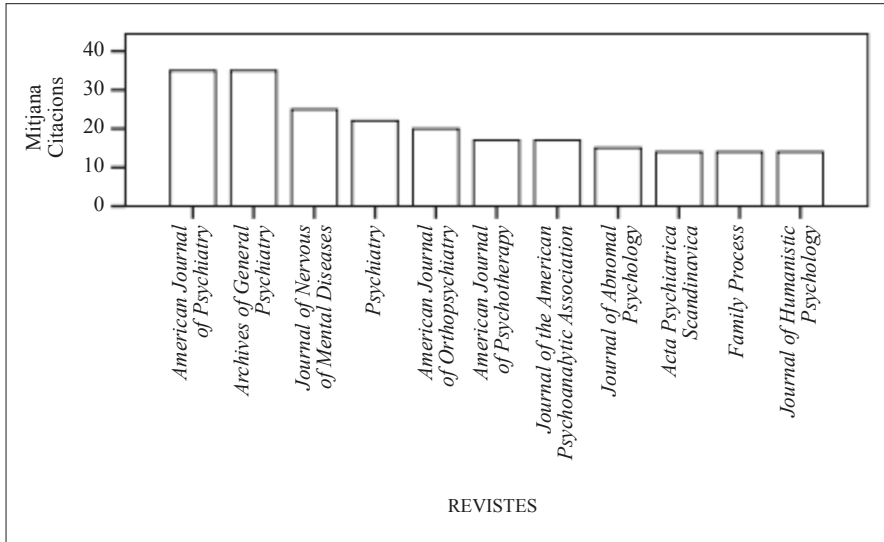

Figura 4. Revistes més citadores de les dones pioneres europees (SSCI, 1900-2016).

Articles més relacionats

Les obres més citades de les dones europees sumen 492 citacions, que suposen el 49.30% del total de citacions. L'obra més citada és la de Frieda Fromm-Reichmann, amb 286 citacions, que signifiquen més del triple de citacions que la segona més citada. La segueixen les obres d'Helene Deutsch, Melanie Klein, Charlotte Bühler, Franziska Baumgarten, Karen Horney i Susan Isaacs –taula 3–.

Els articles relacionats de l'obra més citada de les pioneres psicòlogues europees sumen 6.037 articles. La que suma més articles és, de nou, Frieda Fromm-Reichmann, amb 5.537 articles, que suposen més del 91% del total d'articles relacionats –91.72%–. El total d'autors relacionats és de 8.026 autors. Els deu autors més relacionats comparteixen 191 referències.

TAULA 3

Obra més citada, referències i articles relacionats de les dones pioneres europees (SSCI, 1900-2016)

Psicòloga	Obra més citada	Citacions	Referència	Arts. Relacionats	% Arts. Relacionats
Frieda Fromm-Reichmann	<i>An Intensive Study of Twelve Cases of Manic-Depressive Psychosis</i> (1954)	286	48	5.537	91.72
Helene Deutsch	<i>Some psychoanalytic observations in surgery</i> (1942)	88	3	183	3.03
Melanie Klein	<i>Our adult world and its roots in infancy</i> (1959)	78	2	245	4.06
Charlotte Bühler	<i>Course human life as a psychological problema</i> (1968)	29	16	72	1.19
Franziska Baumgarten-Tramer	<i>Why children hate an experimental investigation of the reactions of school children of Poland to the enemy occupation</i> (1928)	6	1	0	0
Karen Horney	<i>Agression and culture - tribute and reflections on Freud death and destructive forces</i> (1960)	4	0	0	0
Susan Isaacs	<i>The mental hygiene of the pre-school child</i> (1928)	1	0	0	0
Total		492	70	6.037	100

Entre els autors més relacionats de les pioneres dones europees trobem diversos de l'aproximació psicoanalítica –figura 5–. Així, Bromberg estudia la psicoanàlisi interpersonal i la regressió. Al seu torn, Hirsch s'interessa per la naturalesa de l'acció terapèutica psicoanalista, i Kernberg investiga els factors en el tractament psicoanalista en personalitats narcisistes.

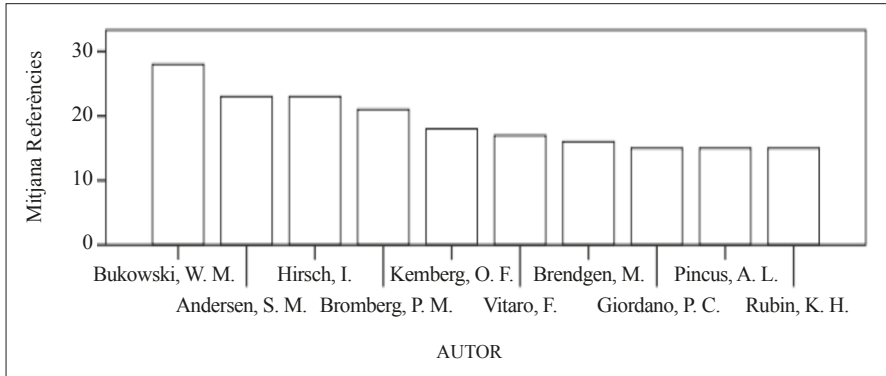

Figura 5. *Autors més relacionats amb les dones pioneres europees (SSCI, 1900-2016).*

A partir d'un caire distint, trobem diversos autors que estudien la Psicologia social i la Psicologia evolutiva. Així, Brendgen i Vitaro analitzen els efectes de les característiques dels amics, en les cognicions socials dels xiquets. I en adolescents la conducta agressiva. Giordano estudia la qualitat de l'amistat en adolescents, i Rubin s'interessa per l'egocentrisme en la infància.

En el mateix grup, Bukowski es dedica a investigar en Psicologia del desenvolupament, la interacció social entre xiquets i el rebuig dels companys en la infància. Mentre que en semblant temàtica, Andersen estudia l'acceptació de si mateix, dels altres i actituds discriminatòries cap a les dones, androgínia. I en diferent àmbit, Pincus es dedica a analitzar la influència de la personalitat en l'esport.

Revistes més relacionades

El total de revistes relacionades és de 1.135 revistes. Entre les onze revistes més relacionades sumen 1.172 referències –figura 6–.

Entre les revistes més relacionades de les dones europees destaquen diverses de psicoanàlisi: *Contemporary Psychoanalysis*, l'*International Journal of Psycho-Analysis*, *Journal of the American Psychoanalytic Association* i *Psychoanalytic Quarterly*; juntament amb altres de l'àmbit de la psiquiatria: *American Journal of Psychiatry*, *Archives General Psychiatry*, *Journal of Nervous and Mental Diseases*, i altres del camp de la Psicologia clínica, com el *Journal of Personality and Social Psychology*, o l'*American Journal of Psychotherapy*; i també de Psicologia infantil, el *Developmental Psychology* i la *Child Development*.

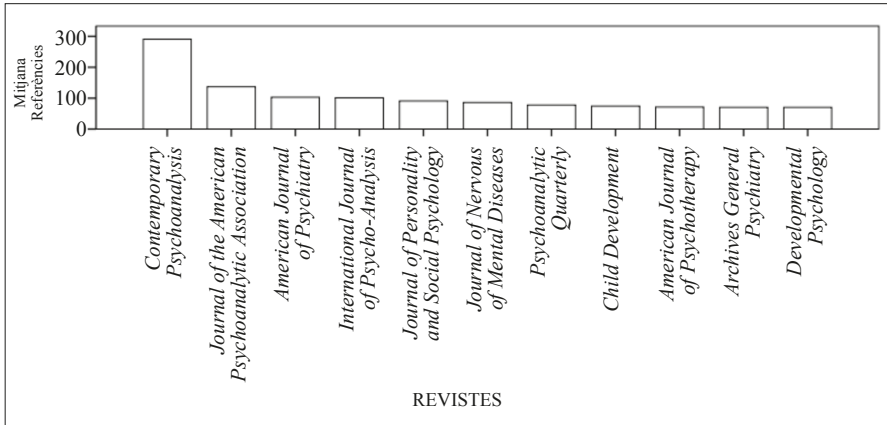

Figura 6. Revistes més relacionades amb les dones pioneres europees (SSCI, 1900-2016).

Si comparem les onze revistes més citadores i les onze més relacionades, veiem que coincideixen quatre revistes de l'àmbit de la psicoanàlisi, psiquiatria i Psicologia clínica: el *Journal of the American Psychoanalytic Association*, l'*American Journal of Psychiatry*, el *Journal of Nervous of Mental Diseases* i l'*American Journal of Psychotherapy*.

Discussió

A finals del segle XIX, a Europa, la destinació ideal de la dona era el matrimoni i la maternitat. Elles eren entrenades per a la llar i si intentaven estudiar o tindre una ocupació es trobaven amb barreres socials en educació i en l'àmbit laboral. A pesar d'això, van assolir una aportació científica considerable. A Europa, en les primeres dècades del segle XX, la psicoanàlisi tenia un gran prestigi.

Els resultats indiquen que les pioneres dones europees, psicoanalistes, psiquiatres i psicòlogues han obtingut un alt nombre de citacions al llarg del temps, durant el segle XX principis del segle XXI. Algunes només van ser d'origen europeu, perquè es van traslladar als Estats Units fugint del nazisme i van aconseguir adaptar-se a la Psicologia nord-americana.

L'autora més citada pertany a l'àmbit de la psiquiatria i ha tingut un major impacte, mentre que les restants són de psicologia. Així, Frida Fromm-Reichmann va realitzar una gran aportació a la psicoteràpia psicoanalítica amb pacients esquizofrènics. D'aquesta manera, diverses d'elles van iniciar la psicoanàlisi del xiquet i el seu tractament, com ara Melanie Klein i Susan Isaacs, que

han aportat una important contribució a l'estudi del desenvolupament del xiquet i la teoria de l'aprenentatge.

També va estudiar la Psicologia infantil, des d'una perspectiva humanista, Charlotte Bühler. A més, han tingut influència en l'estudi de la Psicologia de la dona Helene Deutsch i Karen Horney. I en diferent camp, Franziska Baumgarten va investigar en Psicologia industrial.

Pel que fa als autors més citadors aquests investiguen en el camp psiquiàtric i de Psicologia clínica i en el tractament de pacients depressius i esquizofrèncs. La majoria són dels Estats Units. Entre les revistes més citadores destaquen diverses del camp psiquiàtric, Psicologia clínica i Psicoanàlisi.

Pel que fa als autors més relacionats trobem diversos de l'aproximació psicoanalítica, que analitzen els factors del tractament psicoanalític i autors de Psicologia social i Psicologia evolutiva que estudien la relació social dels xiquets. Entre les revistes més relacionades destaquen algunes de psiquiatria, altres de l'àmbit de Psicologia clínica, i altres de psicoanàlisi i de Psicologia infantil.

Entre les limitacions amb què ens hem trobat i que es podrien tindre en compte en futures investigacions, està la de completar les citacions del SSCI amb altres bases de dades i altres tipus de mesurament.

En conclusió, a pesar de la seua primerenca participació i contribució a la psicologia, les pioneres dones europees han sigut ignorades. Però per a comprendre de forma adequada el passat de la psicologia, cal descriure la manera en què el gènere ha determinat la seua experiència.

Una historiografia feminista haurà de recuperar les aportacions de les dones europees, junt amb les contribucions dels homes psicòlegs europeus, per situar-les en el seu context social; cal integrar-les en la història de la disciplina.

És important per a la història de la Psicologia rescatar les aportacions de les dones, sense oblidar el context social que va influir en la seua trajectòria acadèmica i professional, ja que van participar en el seu desenvolupament i donar-los una major visibilitat.

Referències

- Ash, M. i Woodward, W. (Eds.). (1987). *Psychology in twentieth-century thought and society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Barberá, E. i Cala, M. J. (2008). Desarrollo histórico en la investigación psicológica del enfoque de género. *Revista de Historia de la Psicología*, 29(3/4), 25-33.
- Baumgarten, F. i Prescott, D. A. (1928). Why children hate an experimental investigation of the reactions of school children of Poland to the enemy occupation. *Journal of Educational Psychology*, 19, 303-312. Retrieved from <<http://dx.doi.org/10.1037/h0073854>>.

- Benjamin, T. (1980). Women in psychology: Biography and autobiography. *Psychology of Women Quarterly*, 5(1), 140-144. Retrieved from <<http://dx.doi.org/10.1111/j.1471-6402.1980.tb01040.x>>.
- Bühler, C. (1968). Course human life as a psychological problem. *Human Development*, 11, 184-200. Retrieved from <<http://doi.org/10.1159/000270606>>.
- Caine, B. i Sluga, G. (2000). *Género e historia. Mujeres en el cambio sociocultural europeo de 1780 a 1920*. Madrid: Narcea.
- Cohen, M. B.; Baker, G.; Cohen, R. A.; Fromm Reichmann, F. i Weigert, E. V., (1954). An intensive study of twelve cases of manic-depressive psychosis. *Psychiatry: Journal for the Study of Interpersonal Processes*, 17, 103-137. Retrieved from <<http://search.proquest.com/docview/1301427140?accountid=15297>>.
- Deutsch, D. (1942). Some psychoanalytic observations in surgery. *Psychosomatic medicine*, 4(1), 105-115. <<http://dx.doi.org/10.1097/00006842-194201000-00008>>.
- Fancher, R. E. i Rutherford, A. (2012). *Pioneers of psychology. A history*. New York, NY: W. W. Norton & Company, INC.
- Ferrer Pérez, V. i Bosh Fiol, E. (2012). Del gènere de la Psicologia social a la Psicologia social de gènere: Un segle de trobades i desavinences. *Anuari de Psicologia de la Societat Valenciana de Psicologia*, 14(1), 81-93. <<http://roderic.uv.es/handle/10550/27974>>.
- Furumoto, L. (1985). Placing women in the History of Psychology Course. *American Psychologist*, 12(4), 203-206. <http://dx.doi.org/10.1207/s15328023top1204_4>.
- García Colmenares, C. (2011). *Las primeras psicólogas españolas. Itinerarios vitales y profesionales*. Granada: Universidad de Granada.
- García Dauder, S. (2010). El olvido de las mujeres pioneras en la historia de la Psicología. *Revista de Historia de la Psicología*, 31(4), 9-2.
- Giménez, M. C. (2007). Las mujeres en la historia de la psicología. *Revista de Historia de la Psicología*, 28(2/3), 281-290.
- Hicks, D.; Wouters, P.; Waltman, L. de Rijcke, S. i Rafols, I. (2015). The Leiden Manifesto for research metrics. *Nature*, 520(7548), 429-431.
- Horney, K. (1935). The problem of feminine masochism. *Psychoanalytic Review*, 22, 241-257. Retrieved from <<http://search.proquest.com/docview/1309894384?accountid=1529>>.
- Horney, K. (1960). Agression and culture-tribute and reflections on Freud death and destructive forces. *American Journal of Psychoanalysis*, 20, 130-138.
- Isaacs, S. (1928). The mental hygiene of the pre-school child, 1928. *British Journal of Medical Psychology*, 8, 186-193. <<http://dx.doi.org/10.1111/j.2044-8341.1928.tb00684.x>>.
- Isaacs, S. (1930). *Intellectual grown in young children*. London: Routledge and Kegan Paul.

- Kessler, M. M. (1963). Bibliographic coupling between scientific papers. *American Documentation*, 14(1), 10-25. doi: 10.1002/asi.5090140103
- Klein, M. (1959). Our adult world and its roots in infancy. *Human relations*, 12(4), 291-303. Retrieved from <<http://doi.org/10.1177/001872675901200401>>.
- Kristeva, J. (2001). *Melanie Klein*. New York, NY: Columbia University Press.
- Kurzweil, E. (1998). *The Freudians. A comparative perspective*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Marecek, J. (2001). After the facts: Psychology and the study of gender. *Canadian Psychology/Psychologie Canadienne*, 42(4), 254-267. <<http://dx.doi.org/10.1037/h0086894>>.
- Martí-Vilar, M. i Palma Cortés, J. (2010). Diferències de sexe i edat en la disposició empàtica dels estudiants de secundària. *Anuari de Psicologia de la Societat Valenciana de Psicologia*, 13(1-2), 255-270. <<http://roderic.uv.es/handle/10550/23156>>.
- Myers, C. R. (1970). Journal citations and scientific eminence in contemporary psychology. *American Psychologist*, 25, 1041-1048. <<http://dx.doi.org/10.1037/h0030149>>.
- O'Connell, A. N. i Russo N. F. (1991). Women's heritage in psychology: Past and present. *Psychology of Women Quarterly*, 15, 495-504. <<http://dx.doi.org/10.1111/j.1471-6402.1991.tb00425.x>>.
- Rossiter, M. W. (1982). *Women Scientists in America: struggles and strategies to 1940*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Russo, N. i O'Connell, A. N. (1980). Models from our past: Psychology foremothers. *Psychology of Women Quarterly*, 5(1), 11-54. <<http://dx.doi.org/10.1111/j.1471-6402.1980.tb01032.x>>.
- Russo, N. i Denmark, F. L. (1987). Contributions of women to psychology. *Annual Review of Psychology*, 38, 279-298. <<http://dx.doi.org/10.1146/annurev.ps.38.020187.001431>>.
- Scarborough, E. i Furumoto, L. (1986). *Untold lives: The first generation of American women psychologists*. New York, NY: Columbia University Press.
- Sos Peña, R. (2012). La psicología como ciencia no androcéntrica. Cómo se construye una psicología sin caer en el patriarcado. En R. Torrent i S. Reverter. (Eds.), *Variaciones sobre género* (113-121). Castellón: Acen.
- Sos Peña, R. (2015a). La influencia de las primeras psicólogas norteamericanas en la historia de la psicología. *Revista de Historia de la Psicología*, 36(2), 31-46.
- Sos Peña, R. (2015b). L'impacte d'Helene Deutsch: Psicologia de les dones en l'àmbit feminista. *Anuari de Psicologia de la Societat Valenciana de Psicologia*, 16(1), 73-82. doi: 10.7203/anuari.psicologia.16.1.73

- Sprung, H. i Sprung, L. (1996). Women in psychological history. Forms of integration in psychology and women's. Lecturing activities at German psychology congresses 1904-1978. *Revista de Historia de la Psicología*, 17(1-2), 185-202.
- Stevens, G. i Garner, G. (1982). *The women of psychology*. Cambridge, MA: Schenkman.
- Thomson Reuters (2015). Web of science. <<http://thomsonreuters.com/en/products-service/scholarly-scientific-research.html>>.
- Unger, R. K. (1983). Through the looking glass: Not wonderland yet! (The reciprocal relationship between methodology and models of reality). *Psychology of Women Quarterly*, 8, 9-32. Retrieved from <<http://dx.doi.org/10.1111/j.1471-6402.1983.tb00614.x>>.
- Willan, J. (2011). *Past papers, future thinking: the legacy of Susan Isaacs*. *Gender and Education*, 23(2), 201-210. doi: 10.1080/09540253.2011.553822
- Woodward, W. R. i Ash, M. G. (1982). *The problematic science. Psychology in nineteenth-century*. New York, NY: Praeger.
- Wouters, P.; Thelwall, M.; Kousha, K.; Waltman, L.; de Rijcke, S.; Inforth, R. A. i Franssen, T. (2015). *The metric tide: Literature review. (Supplementary Report I to the Independent Review of the Role of Metrics in Research Assessment and Management)*. HEFCE. doi: 10.13140/RG.2.1.5066.3520

Data de recepció: 25-07-2017

Data d'acceptació: 01-12-2017